

Ромските културни традиции – отвъд границите на познатото.

Анастасия Пашова, ЮЗУ “Неофит Рилски” – Благоевград

В медийното пространство в България, ромите/1/ се представят преди всичко чрез социалните си проблеми и девиантното си поведение. В много малко материали се пише за техните ценности, традиции и всекидневие. По тази причина не-ромите не познават тяхната етнокултурна идентичност. За никого не е тайна, че у болшинството от хората представите и нагласите им по отношения на ромите са изцяло негативни / 2 /.

Целта на разработката е да се очертаят макар и най-бегло някои основни етнокултурни характеристики на ромите, които да дадат представа за манталитетните им нагласи, ценности и всекидневно поведение и да ги покажат като носители на тайнствена и непозната култура със своя история и традиции. /3

Искам да започна с две цитата, които определят мястото на ромите като етнокултурна общност в Европа: 4

В обръщението си пред роми от цяла Европа на 26 септември 1965 г. Папа Павел VI-ти се противопоставя на незачитането и презрението, свързано с ромските общности по света. Той казва: “В църквата вие не сте в периферията, а в някои отношения вие сте в центъра, вие сте в самото сърце на църквата.”

Папа Йоан Павел II продължава и задълбочава започнатото от своя предшественик. Той осъжда открито различните форми на дискриминацията по отношение на ромите, официално ги признава за малцинство и на различни публични форуми призовава за уважение на тяхната идентичност: “Вие сте част от онези малцинства, познали скромните и несигурни условия на живот, които се стремят да останат верни на своята етническа идентичност, на чергарския си начин на живот и на своята дълга културна традиция.” /По Жан Пиер Лиежоа, 1999/.

Ромите в България

Ромите в Европа са дисперсна транснационална общност, която има общ произход, историческо минало, език, своеобразна социална организация и традиционен поминък. Имат своя оригинална и самобитна култура и своя специфична жизнена философия, отразена в техния език, традиции и фолклор. Най-интересното при тяхната култура е, че тя не е единна, а е сложен пъзел /по Лиежоа/ от ценности, традиции и начин на живот - характерен за отделните ромски групи и подгрупи живели и живещи в различните времена и пространства на Балканите и Европа. Каква картина ще се получи като се нареди пъзела, може само да се гадае и затова всички обобщения които се правят за ромите и тяхната култура са относителни и подлежат на допълване и корекция.

Ромите в България осъзнават себе си като народ, свързан с общ произход, минало, език и традиционни занятия, но на битово ниво се делят на различни групи, между които съществува голяма дистанция. За България в различните източници се посочват около 22 групи./5/ Групите са затворени една към друга, рядко общуват и се женят помежду си. В Лом това са групите на калайджиите и цуцуманите, които са включени в по-общата група на ромите – християни. Важен аспект на социалното организиране на ромската общност е именно тази сегментарност, която не е “липса на организираност и анархия”/6/. “Нито един не

може да има власт над друг индивид, нито една фамилия върху друга, нито една група над друга група” /Жан Пиер Лиежоа, 1999/. Това е традиционната представа на ромите за социална организация на общността. В редките случаи на междугрупови бракове от жените се изисква пълно подчинение на обичаите на групата на съпруга, дори смяна на дрехите и езика.

Ромите и не-ромите

Ромите имат и своята ментална устойчивост във връзка с която почти не се асимилират с околното население, независимо дали са пътуващи или уседнали. До днес самите роми слагат рязката граница между себе си и не-ромите. Ромите съществуват в “чуждата” култура, но никога не забравят, че са различни и с всички средства се мъчат да съхраняват тази различност.

В своята дълга история на пребиваване в Европа общността не е имала никога, както няма и сега своя територия и собствена държава. От четиринадесети век /7/, когато се заселват в Европа, исконната им етнокултурна характеристика е номадизма. Тяхната култура дълги години се е развивала в движение, тъй като не е била свързана с определено географски място, а с пътуване от място на място по териториалното пространство на другите култури. Това съществуване е придало и крайната специфичност на културата.

В дългият си исторически път в Европа, ромите не са били в състояние да възприемат съседните култури като равностойни партньори, тъй като непрекъснато са били подлагани на репресии и гонения. За «другите» хора и култури те винаги са оставали чужденци, които се придвижват по различните страни на света.

Като външен на общността изследовател при теренната ми работа винаги интуитивно усещах, че ромите с които живеях в махалите са други...различни от мен и моята култура. Не можех да си обясня защо, мисля, че и досега не разбрах, но винаги имах усещането, че нещо ми се изплъзва... Мисля, че това което най-много ме поразяваше, е, че тези хора са просто щастливи...въпреки мизерията...въпреки отношението на не-ромите към тях. Някак си усещах, че те имат друг начин на възприемане на света и своя уникална и различна жизнена философия. Не можех да не видя простия и весел живот на безгрижни деца, които те водят в махалите, далеч от институции и контрол. Съхранили себе си без държава, а в абсолютна хармония помежду си, вътре в собствената си група. Кой друг етнос би могъл да оцелее без писменост? Уникалното за тях, според мен, е как успяват да се радват на живота “тук и сега”, как бързо забравят лошото и мъката и продължават напред във веселие и песни. И може би по този повод си спомних Библията ”Блаженни са нисшите духом”. Може би в простотата на техния живот е същността на тяхното щастие - те са може би по-близо до смисъла на човешкият живот...който ти е даден от Бога и така трябва да се изживее...като любов към ближните...като игра...като подарък...като дар от Бога. И най-голямата им мечта е да отгледат децата... да ги оженят с голяма сватба и пак отново...Колко малко и просто щастие!!!

Чергарството – начин на мислене и живот

“Животът на колела” за по-голяма част от ромите в миналото и сега е била жизнено необходима културна, икономическа и социална реалност. В исторически

план за тях номадизмът не е “паразитна маргиналност”, а традиционна култура, която и до днес /дори и при уседналите роми/ се носи като обща историческа памет и широко е застъпена в традициите и всекидневието. Оживява и добива плътност в разказите и спомените на възрастните хора в махалата. Каруцата с коня, пътят и огънят са символите около които се гради колективния спомен. Конят е особено животно за тях. Без него те не могат да си представят живота. И до днес смятат, че «Имаш ли кон – няма да останеш гладен и значи си богат» Техните песни говорят за коня като другар, който винаги може да помогне и да те спаси от беда.

“За повечето от тях номадизмът е повече състояние на духа, отколкото фактическо състояние. Тази рефлексия остава в сила и сега. Дадено семейство може да остане на едно място година и повече и да се чувства добре, докато съществува възможност за промяна на мястото при желание. Когато обездвижването е принудително или се посочва задължително място за отсядане, циганинът се чувства затворник” /Жан Пиер Лижеоа, 1999/.

Пътуването на ромите с цел препитаване винаги е бил предпочитан начин на живот и съществуване. Идеята за “пътят и пътуването” е в основата на тяхната жизнена философия да се задоволяваш с малкото и най-необходимото, защото какво можеш да носиш със себе си, когато си вечно в движение. Неговото прекратяване е прекратяване на социалния живот и упражняването на професиите от хората на общността. Затова свободата на духа, свързана с волен живот, нетърпимост към всякаква власт и институции са ключовите понятия, около които се гради ромската памет и душевност и това е отразено и широко застъпено и в техния фолклор.

През 1956 г. с Постановление № 1216 на Министерския съвет от 17.X. 1957г.”За решаване въпроса на циганското малцинство в България” на практика се забранява чергарството, което прекратява традиционния начин на живот на ромите. /8/ До тогава по - голямата част от българските роми са водили неуседнал живот, като са пътували и упражнявали традиционните си занаяти, а след Постановлението - около 90% от тях са уседнали в села и градове. Изцяло ромски селища в България почти няма, с изключение на няколко села. От ромите градски жители са 53,7%. Географски са относително равномерно разпределени.

След 1990 година в България с отпадане на забраната за постоянно местоживееене сред ромите се наблюдава тенденция към полуномадизъм – сезонно или временно пътуване с различни цели - най-често икономически, въпреки, че традиционните занаяти вече са забравени и не се упражняват. За ромите това е начин да се адаптират към новите условия без да изневеряват на традицията на пътуването и динамизма. Например в местността Беслет в Родопите в късната пролет и лятото се събират хиляди ромски фамилии от всички краища на България и се самоорганизируют в своеобразни селища. Там хората до късната есен събират гъби, билки и плодове, а вечерите са неописуеми зрелища от песни, танци и веселие. По техните разкази тук става и пазара на булки.

Труд и поминък

Номадизмът, като основна характеристика на ромите в миналото е свързана тясно и със следващата - гъвкавост в адаптацията и приспособимост към различни условия на живот. Основните професии, които са упражнявали в миналото са били

динамични и изисквали движение и мобилност. Ромите столетия наред били изкусни майстори музиканти и занаятчии – железари, налбанти, бъкърджии и калайджии, търговци и дресьори на животни и гадатели. Техните занятия са в основата на техния начин на живот и възприемане на света. В цялата си история този народ практически се е занимавал с едни и същи занятия, чрез които се е и препитавал. Всички тези дейности присъстват още във византийските писменни източници, а по-късно в течение на столетия не се променят, а се изменят само отделни детайли в упражняването им. Традиционните им занятия имат кастов характер, а самите групи са затворени и имат своя вътрешна структура. Това именно е феноменът, който позволява на групата да се съхрани като самобитност. “Ако искаш да останеш ром, трябва да правиш това, което е правил баща ти и дядо ти.” Това е простия механизъм на предаване на традицията и на ромското възпитание. Ромските закони съществували за всички, които искали да им се подчиняват. Но за да останеш в групата е трябвало да се подчиняваш на нейните закони. Етническата идентификация ставала чрез труда. С професионалната кастова специализация може да се обясни и нежеланието на ромите да получават системно образование. Образованието е вадило ромите от традиционния социум и затова е възприемано от тях като заплаха.

В миналото, а и сега най-любими занаяти на ромите били ковачеството, решетарството, бакърджийството, каладжийство....

Широко сред тях била застъпена и търговията, особено търговията с коне. Славели се и като изкуствни ездачи, лечители и окротители на коне. Тази привлекателност на търговията за тях би могла да се обясни и с факта, че доходите от нея са «тук и сега», което отговаря на ромската менталност да живеят в настоящето, като по-малко се вглеждат в бъдещето. Търговията може би се възприемала и като състезание, където ромите са можели да демонстрират и своите качества- находчивост, наблюдателност, хитрост и бързи реакции. Тя съответствала и на скитническия им начин на живот. Закупували стоки на едно място, а ги продавали на друго.

По време на комунистическия режим в България, след 1957г. почти всички роми принудително са накарани да се откажат от традиционните си почтени занаяти. След усядането една част били настанявани като работници във фабриките, разбира се на най-тежката и неквалифицирана работа тъй като предишния им живот не им е давал възможност да усвоят други умения и квалификация.. Част от общността заселена в селата са ставали работници в селското стопанство. Има и такива, които са оставали да упражняват занаятите си, но на тях властта е гледала с лошо око и ги е заклеймявала като “частници”.

След 1990година, когато се затвориха по-голяма част от фабриките и заводите няколко стотин хиляди роми останаха безработни. Те бяха първите съкратени работници. Ще ги видим да работят към службите по чистота – работа абсолютно непривлекателна за мнозинството. По-голяма част от ромите сега живеят от социални помощи. И тъй като парите не стигат, не малка част се препитават с търговия по пазарите и амбулантна търговия. Други, организирано събират отпадъци и вторични суровини. Могат да се видят и като упражняват различни “празнични професии” – забавления по панаири и “лунапаркове”.

Сред ромите има и доста богати хора, чието богатство е свързано с незаконно производство, проституция и наркотици. Разбира се има и по-заможните роми, които се занимават с търговия или са на държавна работа. Например в Лом една голяма част от младите семейства са по чужбина или търгуват в Сърбия, където продават вещи от складовете на едро в София. Най – бедните основно се препитават, като събират старо желязо и хартия или ровят по кошовите за боклук. Всеки ден в София, на канала при Сточна гара ромите организират битак, на който продават на безценица “находките” от кошовите за боклук. Такива разпродажби на намерени вещи ромите организират и в махалите си. В неделя махала Предел в Благоевград се огласява от виковете на неуморните събирачи, които всеки ден обикалят града с импровизираните си колички за хартия и старо желязо. За тези хора от “гетото” конят е лукс и най-голяма мечта, а кражбата понякога необходимост за оцеляване.

Семейство, род, група

Основното битие на ромите и преди, и сега, е в общността и чрез нея. Там те изграждат интензивни всекидневни социални връзки на общуване – размяна на информация, спомени, клюки, стоки и услуги – изцяло потопени в атмосфера на солидарност и единение.

Особеност на ромското светоусещане е водещото значение на семейството като ценност, но винаги в тясна връзка с рода и групата. Най-пълно и задълбочено този проблем се дискутира от Жан Пиер Лиежоа в книгата “Роми, Цигани, Чергари” /1999/. Авторът изгражда една относително цялостна картина на ромското семейство в контекста на родовата семейна общност. “Семейството не е сбор от индивидуалности. То е цялостна единица, солидарна по отношение на “чуждите” и на другите семейства. Отношенията между индивидите са отношения между семейните групи. Дори отишъл в друго семейство, човекът си остава елемент на своята семейна общност.” Това обяснява и тесните контакти, които момичето запазва със собственото си семейство след женитбата. Много често именно майката, а не свекървата ѝ помага в отглеждането на децата. В повечето спомени на информаторите /9/, отношенията със свекървите са негативно натоварени, а с майките – позитивно.

В проведено през 2002 г. теренно изследване в две махали на град Лом, видяхме как колективният начин на организация на всекидневието в семейството и махалата обхваща отделния индивид в гъсти мрежи от социални отношения и той никога не може да излезе от тях и да остане сам. Включен в тези мрежи, които се поддържат в общите дейности, забавления и проблеми, отделния човек няма свое лично пространство.

Няма и разделение между професионалния, частния и публичния живот в махалата. “За добро или за зло, ние винаги сме заедно”/Живко, р.1974/. Роднини, родители, съседи и деца живеят и обитават едновременно общи пространства в къщите и махалите. Колективният живот на възрастни и деца е емоционално наситен и сгъстен и отделянето по някакъв повод на децата от родителите е по-скоро изключение.

Според Лиежоа /1999/, семейната общност най-често представлява разширено семейство, състоящо се от множество нуклеарни семейства и

поколения. Разширеното семейство носи сигурност и стабилност на групата и затова важността на нуклеарното семейство е относителна, а фамиленото му име няма за ромите никакъв социален смисъл. “Чуждото име е толкова маловажно, че не се зачита дори от роднините. Случва се стотици индивиди да носят едно и също паспортно име /типичен пример е групата “кале” във Франция и Испания”/ Лиежоа, 1999/. При ромите в Лом масово битува и практиката на “двойното име” – едното за чуждите, а другото за общността.

В Лом, масово в едно пространство, каквото е дворът, има две къщи, които се обитават от 3 поколения хора, като най-възрастните са отделно. Като цяло животът в махалата е белязан от социалитет и колективност и не е възможен фамилен интимитет. Поради ранната брачна възраст, новото семейство е материално зависимо от предишното поколение и по тази причина е включено в йерархическа система на подчинение и контрол – снахата от свекървата, а съпругът от баща си. Всички са подчинени на общия ритъм на живот в махалата. Новото семейство много рядко може да остане само, още повече, че общуването и в частното и в публичното пространство е полово и възрастово диференцирано. Тази диференциация може да се наблюдава както на всекидневно, така и на празнично ниво. Например в Лом, в махала Младеновци много е популярна традицията “придобити приятелки”. Това е практика, при която веднъж в месеца си гостуват всички съпруги на мъжете от един набор, /които в повечето случаи са и приятели/. Мъжете през това време също обитават общи пространства – барчетата, където играят карти, кръчми или дискотеки. В Лом особено много се държи на празника Бабин ден, на който омъжените жени от едно поколение се обличат с еднакви дрехи и играят в едно хоро, за да подчертаят връзката помежду си. Семейството не е отделна емоционална среда, а тази функция се изпълнява от рода и структурите в махалата.

Възрастните хора в махалата в Лом са много малко/10/, което е свързано с много по-ниската при тях възрастова граница на смъртта. По данни на Световната банка, смъртността при ромите е с десет години по – ниска от останалото население в България. Останалите живи възрастни хора в махалата са на изключителна почит и уважение. Те много често събират около себе си младите, като разказват интересни свои и чужди истории и спомени, приказки и легенди, пеят стари песни и така словесно предават на младото поколение жизнената философия на рома, закодирана във фолклора и легендите. Децата и по-младите слушат и запомнят чутото. Разказите и музиката засилва социалната близост и стават фон на всеобща забава. Много често възрастните са тия, които отглеждат и се грижат за малките деца.

Собствеността и предметите

Непрекъснато и всекидневно /по комшийски/ се обменят вещи, услуги и взаимни гостувания. Немислимо е да откажеш услуга или вещь на съсед и роднина. По запис на информатори, това се смята за голям грях и се помни до гроб. В махалата едни и същи вещи се използват от всички, докато накрая се завърнат негодни за употреба при собственика си. Това, разбира се не е проблем, защото друг вече си е купил и може да се вземат от него на заем за временно ползване подобни вещи.

За външния на общността човек /като мен/ е поразителна липсата у тези хора на чувство за собственост върху вещите. Всяко нещо принадлежи на всекиго и на всички. Сякаш предметите нямат собственик, а служат основно за обръщение и затова единствения им смисъл е чрез тях да се поддържат социалните отношения живи. Може би по тази причина ромите гледат на кражбата с по-друго око. По запис на информатори от Лом, когато се отива за булката в дома ѝ, всеки си открадва по-нещо от двора или къщата. Всички виждат и знаят за това, но си мълчат, защото тази “ритуална кражба”, носи здраве и късмет на младоженците. В сватбеният ритуал присъства и момент на откраждане на булката. Личната собственост в рамките на групата и общото за обитаване пространство за тях е нещо преходно и нетрайно и затова е нормално да сменя собственика си, още повече че и без това в махалата “всичко е общо”, можеш да го поискаш на заем и да си го ползваш. Така си разменят вещи, пари и услуги. Когато някой е в нужда, всеки помага с каквото може – това е неписан закон, който в общността изключително се спазва. Когато имат в повече ромите са изключително щедри към другите. Предполагам, че в основата на това отношение към собствеността е спомена за “живота на колела”, когато носиш най-необходимото, без всякакви луксове и излишества.

Това, за мен донякъде обяснява и странният парадокс, че тези хора не си завиждат, или поне не си завиждат толкова, колкото не – ромите. Затова в махалите е масово явление да се види голяма богаташка къща и до нея схлупена постройка. Ромските богати хора не напускат махалата, а предпочитат да си построят новата къща на същото място, макар общите публични пространства – като улици и площади да са мръсни и мизерни. Видимо, по-важно за тях е всекидневното интензивно общуване с другите, колективното веселие за което винаги има повод и веселата гълчава от силна музика и викове, които са традиционен спътник на живота в махалата.

Тези непрекъснати социални контакти на “всеки с всеки” поддържат груповата колективност жива и са в основата на чувството им за сплотеност и солидарност в делник и празник. Затова за тях не е необичайно да отидат в болницата, при болен или родилка – петдесет, шестдесет човек, или на изписването на родилката и бебето – цялата махала.

Не малко за тази колективност допринасят и музиката и танците, които присъстват неотменно във всекидневието им и в празниците. Махалите на Лом непрекъснато са огласени от шумни песни и викове. И в най-бедната къща има радио или телевизор, а в по-заможните видео и сателитна връзка. Те са “очите” и “ушите” на ромите към “чуждия за тях” свят, който те реално много рядко посещават. В махалите в Лом има изградена инфраструктура – имат свои училища,

в които почти не учат не-роми, имат свои пет евангелиски църкви, свои магазини, дискотеки, кръчми и места за ползване на услуги /обущар и фризьор/.

Може би изброените до тук, поведенчески стратегии са продукт на жизнената философия на ромите, че всяко нещо идва чрез Бог и е въпрос на късмет. “Оттук въздържаност, пестене на средства и трупането на пари за “черни дни” е липса на вяра в Бог и начина, по който той разпределя изобилието. Идеята е да вярваш в късмета си и да го чакаш. Сладостта е в извоюването с един удар, а не с постоянство.”/ Славов, 2002/. Затова ромите разчитат на собствената си инициатива, динамичност и предприемчивост и се придържат към независимост от институции и контрол. Единственото сигурно място за тях е махалата и групата. Този факт обяснява защо случаите на изгонване от групата се изживяват от индивидите като социална смърт. “Общностната солидарност играе ролята на гарант за социална и психологическа сигурност на индивидите” /Лижежа, 1999/.

Възраст и Женитба

Ромите за разлика от не-ромите имат други представи за отделните възрастови периоди – детство, младост и старост. Одобреният от общността брачен модел е за ранен и повсеместен брак. Брачната възраст се регулира единствено от обичая и групата. “Женитбената възраст при ромите като цяло е ниска. При “кардарашите”, “рударите” и част от “йерлиите”, при които се плаща откуп за момичето, то обикновено е на 15-16 години, а момчето е с две-три по-голямо. При уседналите “йерлии” в градските махали и по селата тази възраст може да бъде и по-ниска – до 13-14 години за момичето и 15-16 за момчето, но се срещат и по-ранни бракове” /Марушиакова, Попов, 1993/.

Информаторите не свързват ранната женитба с негативни преживявания или емоции. Те я приемат като напълно редна, задължителна и необходима. Даже в махалите, в град Лом се смята, че жена над 16 години е вече стара. Ранната женитба, която присъства като спомен във всички автобиографични разкази е нормативно одобрена от групата и се насърчава от околните. За хората от поколението на родени през 30-те години е нормално жената до 20-25 години да е майка на няколко деца, до 30-35 да е баба, а към 50 – прабаба. Това е утвърденият традиционен модел за семейно положение на жената.

На сватбите се гледа също като на средство за засилване на връзките в семейството, поради което сключването на брак между братовчеди се толерира. Тъй като отделните групи са затворени и ендогамни, при брака не се спазват стриктно забрани за кръвно родство и се женят втори и трети братовчеди, което обяснява и високия процент наследствени болести. Например, “ломската болест” за пръв път е идентифицирана в Лом през 90-те години, а е регистрирана и в други махали в страната.

Тази групова и териториална ендогамия е запазена и досега и е главен фактор при избора на брачен партньор. До известна степен се допълва и от социална ендогамия, т. е. бракове между хора със сходно социално-икономическо положение.

Подчертаването в спомените на официалния характер на брака, по-скоро го показва като изключение, а не като норма. Ромите не държат на сключването на

граждански или църковни бракове, тъй като за тях браковете се считат сключени със самата сватба, направена пред очите на всички. По този начин за тях бракът е свещен и ненарушим. ”Всъщност за циганите основна стойност има самата сватба и тя е единственият показател за сключването на брак, а неговото официално оформяне няма съществено значение и обикновено се извършва години след сватбата.” /Марушиакова, Попов, 1993/. Традиционният ромски брак включва два ясно обособени етапа – годещ и сватба. Първият урежда материалните условия на брака – откуп на булката, а вторият – включва комплекс от ритуали, от които най-важен е консумирането на брака. Никъде в спомените не се споменава църковен ритуал, за сметка на постоянното тематизиране на девствеността като ценност. Девствеността на жената е условие за брак и тази тенденция се запазила и до днес.

По сведения на информатори, при женитба предварително се прави пазарлък между бащите на младоженците за цената на булката, тъй като след сватбата тя става “собственост” на семейството на младоженеца. Младите нямат думата в пазарлъка между бащите. “При добре запазените и функциониращи цигански групи основната форма на брак е “купуването на булката”. Тази форма е повсеместна при т. нар. “кардараши” /ловари, лаяши, тракийски калайджии/, както и при някои групи от общността на т. нар. “йерлии” /звънчарите в Пазарджишко, кошничарите в Пловдивско, бургуджиите в Североизточна България и др. /.

Мнението на родителите е задължително и при браковете чрез “искане”, като тази форма е най-разпространена. Много често, особено в условията на големите градски махали и гета “искането” е в съчетание с т. нар. “кражба” на булката /Марушиакова, Попов, 1993/. Най-важната задача за жената е да се омъжи, да роди и отгледа деца, които също да задоми като им направи сватби. В общността само жененият мъж смятат за мъж, а жената с деца – за жена. Особено лошо е отношението към жена, която не може да има деца като априори се приема, че жената е причината за безплодието на семейството. Много често безплодието е и повод за разваляне на брака. ”Бездетството на жената може да бъде уважителна причина за разпадане на брака, като специално при т. нар. “кардараши” свекървата има право да изгони безплодната снаха. Самото безплодие се обяснява често с направена магия и се преодолява със съответните “магически билки” или с правене на курбан.”/Марушиакова, Попов, 1993/. Насилието над жената в семейството много често присъства в спомените и може да се изведе по-скоро като норма, отколкото като изключение. Изневярата от страна на мъжа негласно се одобрява и приема за разлика от тази на жените.

В изследваната общност в Лом е прието майката да се грижи основно за децата до седем години и това е норма по отношение на жените. Ако тя е починала, грижите се поемат от бащата, който обикновено се жени повторно или от други роднини на жената. Повторните бракове са типични за хората от по-възрастното поколение /родени през 30-те/ и са широко разпространени. Общността насърчава сключването на втори и трети бракове. Очевидно това правило се е наложило от факта, че женският и мъжкият труд са еднакво незаменими и не може да съществува семейство само с един родител. Повторните бракове са типични както за мъжете, така и за жените. В семейството ролите на мъжа и жената са различни и взаимно се допълват.

Майката и бащата

Най-важната грижа на майката е изхранването на децата. Майката отговаря и за всекидневното икономическо оцеляване на семейството /храна и дрехи/. Децата се кърмят до две и три години, тъй като се смята, че пазят майката от нова бременност и до две години се носят непрекъснато от майката на ръце или на гръб. Майката е тази, която учи момичето на домакински умения и най-вече да пере и чисти. Тя е натоварена и с нейното възпитание до сватбата.

Бащата е защитник на семейството по отношение на всичко, което е извън групата. “В рамките на групата той е глава на семейство и затова притежава авторитета и властта за вземане на решения. По-голяма част от времето прекарва вън от семейството – работи или се весели с приятели, като поддържа социални контакти. Това, което припечелва се използва по-скоро за изключителни разходи /празник, кръщение, сватба, купуване на кон с каруца или кола/” /Лиежоа, 1999/. В повечето разкази бащата е споменаван основно чрез дейностите, които върши, но също и като човек, който обича децата си и се грижи за тях. Както се вижда в спомените, той е много силен модел за идентификация, особено в разказите на жените.

Децата и детството

Позитивната нагласа към децата е от особено значение в ромската общност и не без основание всички изследователи - циганолози /Лиежоа, 1990; Марушиакова, Попов, 1993; Нунев, 2000/ я извеждат като водеща в ценностната им система. “Циганите винаги са били известни с голямата си любов към децата и с многодетните си семейства. Семейството и децата при тях са основна ценност”/Марушиакова, Попов, 1993/. “На трето място в йерархията на нашите ценности, след свободата и семейството са децата. В ромското семейство всяко дете има своето място в зависимост от пола, възрастта и приноса си в припечелването на средства за препитание.”/Нунев, 1998/.

“Добре, ама ние, циганите не искаме да имаме едно или две деца, а искаме да имат братя и сестри. Роди се третото, пак момче, минаха се осем години и си говорим с мъжа ми, че нема да оставаме самички и след осем години родих пак момче. Сега си имам три момчета, много добре си живеят, също и дъщеря ми добре си живее. /Мария, р. 1940/.

Високата раждаемост многократно и с гордост се подчертава в спомените на родените през 30те години, независимо че тясно се преплита с разкази за мизерните условия на живот през детството. Сякаш в съзнанието на ромите двете неща не са свързани. И това е обяснимо, като се има предвид нагласата на ромите да се задоволяват с минималното, с най - важното от материалните неща. Децата за тях са в сферата на духовното, на традицията, която носят. Затова многото деца са обект на гордост и престиж в групата.

Най - яркото доказателство за позитивното отношение на хората от поколението родени през 30те – 40те години към децата и високата раждаемост е отношението им към изоставените чужди деца. В спомените ясно проличава отговорното им отношение към тях. В три от разказите на жени става ясно, че те са отгледали освен своите и чужди деца, независимо от бедността в която са живели. Например, в ромската махала в Берковица са прибрани и се отглеждат 30 деца изоставени от родителите си /по сведения на информатори/. В махалата в Лом,

когато пораснат собствените им деца и особено ако останат сами, много възрастни жени прибират и се грижат за по - бедни или изоставени деца, които приемат като свои. Това е констатирано и от други изследователи /Лижеоа, 1999/ в един по - широк контекст. “ Социалната солидарност поддържа единството на членовете на семейството: безбрачните – рядко срещано явление – остават при родителите си; сираците се приютяват почти без изключения”.

“После ожених се тук за Джемал. Вече с него криво-ляво Бог ни прати пет деца... с Шана – станаха пет. Шана ми е взето дете, Стойчо, Анчето, Личката, Демката. От там се дигнахме и отидохме в Оцава да живеем. И пак бедно живяхме”. /Пена, р. 1914/.

И взетото чуждо дете е дар от Бога, наравно със собствените. Може би тази традиционна позитивна нагласа към децата /свои и чужди/, обяснява и отношението на хората към децата от различен пол. За равнопоставени се приемат и момчетата, и момичетата, независимо че изследваните групи са патрилинеарно структурирани и би могло да се очаква, че само синовете ще носят власт и престиж на родителите си, а дъщерите ще се възприемат като второ качество деца.

“Ние почти бяхме всички равни в къщата, също и баща ми не е правил разлика между братята и сестрите ми.”/Донка, 1940/.

“При нас няма значение момиче ли е момче ли е, само да е живо и здраво. Е..., когато имаш само момчета иска ти се да и имаш и една момиченце и обратно”/Елка, 1930/.

Груповото самосъзнание оказва силно и трайно въздействие върху нагласите и отношенията към децата. Децата – момичета и момчета, не се възприемат само като собственост на родителите, а като членове на групата. Всички - и възрастни, и деца са заедно не само в частното пространство на дома, но и в публичното пространство – улицата, площада, магазина. “Възпитанието на децата е колективно и се осигурява от цялото семейство. Детето живее с още три или четири поколения и неговата социализация се извършва в рамките на тази общност. Поколенията не са противопоставени едно на друго. Те представляват една обща цялост, в която не съществува разделяне на света на децата от света на възрастните: децата са в постоянен социален контакт с възрастните и заедно се предпазват от отрицателното влияние на външния свят, никога не се оставят сами и около тях винаги има хора” /Лижеоа, 1999/. Тъй като в махалите обикновено няма движение на превозни средства, малките деца спокойно и без контрол от родителите играят навън пред погледа на всички – съседи, роднини и всички по някакъв начин, без директно да ги контролират ги следят с поглед. Всеки, освен за собствените си деца, се грижи и за безопасността на всички деца.

“Как така ще си гледаш само твоите деца, ами другите те не са ли деца, не ги ли е раждала и тях майка. Това само при вас го има. Другият човек или дете да е зле, а на теб да не ти пука. Какво да ги контролирам децата като са на улицата?! Нали там не са сами, има и други хора. Те ще им хвърлят по едно око.”/Елка, 1930/.

В спомените на почти всички информаторки - жени присъства и разказ за това как са се грижили за по - малките си братя и сестри.

“Всички деца, няма значение от какъв пол са, работят. Помагат на родителите си да берат липа, билки, желязо, чукат орехи, берат лук и картофи. Ако бащата

има някакъв занаят, той учи на него синовете си и те му помагат. Ето, баща ми е обуцар и двамата братя работеха при него. Момичетата пък вършат женската работа – чистят, метат, мият, готвят и перат от много малки. Аз си спомням, че едвам ходех и вече помагах на мама да бърше праха. Много беше чисто у нас, като в аптека, въпреки че бяхме седем деца. Но какво пък, по - големите гледаха по - малките и така сме си живели хубаво”/Елка,1930/.

Потопено в семейния живот, детето общува с много хора. От всички тях детето получава ласки, команди, упреци, а понякога и шамари. Още отрано то трябва да се научи да разпознава настроенията и желанията на отделните възрастни, за да може да се приспособи към тях, за да получи нещо за себе си. Това развива в него изключително добра наблюдателност и познаване езика на невербалната комуникация в човешкото общуване. Още много малко детето овладява социални умения и бързо се научава да бъде самостоятелно и инициативно. “Опитът, инициативността и отговорността се усвояват в рамките на гъвкави часови графици и без прекалени забрани. Свободата на инициативата не означава липса на контрол. Просто няма пряк и индивидуален контрол, нито изобилие от заповеди, имплицирани подчинение. Контролът е глобален – осъществява се от цялата група /Лиежоа, 1999/.

Към порасналите деца от поколението на 30те отношенията би могло да се определи и като “икономическото”, доколкото те наравно с възрастните участват в осигуряване на прехраната. За това поколение децата са икономически полезни помощници в живота и старостта. Затова групата нормативно утвърждава потребността от “деца”, а не от “дете”. Това би могло да се обясни с изключително трудните условия на живот – борба за физическо оцеляване на семейството, много деца, липса на достатъчно храна. Порасналите деца са поставени в ролята на родители за по - малките, когато родителите и близките отсъстват или когато са починали, а навън наравно с родителите работят за осигуряване на прехраната. Поставени отрано в позицията на възрастни, те проявяват инициативност и отговорност към близките си хора. Детството в началните десетилетия на века е свързано предимно със спомени за труд от най - ранна възраст и работа за оцеляване на семейството. “Такова детство, в което децата се грижат за оцеляването на семейството от 6-7 - годишна възраст до началото на двадесети век, също се смята за “нормално” в цяла Европа. При това в България, въпреки задължителното начално образование, училището успява да обхване до войните едва около половината от децата” /Попова, 1999/.

“Да ви кажа мойта мизерия е голяма. Аз от 11-12 години по калайдисване ходих по Трънските села, там към границата. Но както и да е. После, след една - две години ходих за четина, баща ми, тука нашата маала, българските цигани ходиха за четина, за свинска четина.” /Петко, р. 1933, Самоков/.

“Произлизам от бедно семейство. Детството ми мина много трудно, наложи ми се да започна работа, още на десет години, за да помагам на родителите ми. Ние сме седемчленно семейство, имам три сестри и един брат. Налагаше ми се да не отивам на училище, за да работя. Работех понякога по една седмица, почиствах домовете на по-заможните семейства: перях, чистех, готвех, гледах им децата. За отплата ми даваха пари, дрехи и храна.” /Дида, 1933/.

На битово ниво ромите родени през 30те живеят изключително в настоящето и нямат дългосрочни планове свързани с бъдещето. Ако мислят за бъдещето, то е по нетрадиционен начин – свързват го с предстоящите браковете на децата си и ако спестяват пари, то е за сватбата - това най-важно и значимо за тях събитие.

Училището

За ромите родени през 30-те години самата идея за образование е далечна , а училището се възприема като заплаха.

Защо? Какво обуславя това негативно отношение на по-възрастните хора към училището като институция?

Ромското дете и в миналото и сега расте на границата на два свята, в които действат различни правила и норми и неговият “близък свят” е чужд за другия и обратно. Училището като институция е свързано с “чуждия свят” и по тази причина априори отношението към него от страна на родители от по-старото поколение е негативно натоварено. “Родителите понякога са нерешителни. Те се страхуват да не загубят децата си, защото училището представлява преминаване отвъд границата на собственото им възприемане... Детето не може едновременно да води две различни културни и социални съществувания и да преминава от едното в другото всеки път, когато прекосява прага на класната стая... Училищната институция е чужда на начините на социализация на циганското дете в семейството” /Жан Пиер Лиежоа, 1999/.

Като се прибави и невладеенето на доминиращия език, картината особено се усложнява, още повече, че индивидът може да поддържа самоидентификацията си на значимост само в среда, която потвърждава позитивната му първична идентичност. “Понеже училището е институция, която представлява съставна част от обкръжаващия ги социум, то се възприема от ромите като принудително и най-често се преживява като едно задължение в повече, като едно от пипалата, протегнати към децата, за да бъдат асимилирани. Училището дълго време е било едно от средствата, използвани в процеса на принудителна асимилация и в тази перспектива то е оставало само една чужда институция, разпростряла се пред циганина. Родителите ясно съзнават факта, че такова училище може да формира, но формирайки да конформира, реформира или деформира” /Жан Пиер Лиежоа, 1999/.

Френският циганолог Жан Пиер Лиежоа /1993/ извежда още няколко причини за това отношение на ромите към училището: “Училището е ново и чуждо затворено пространство за ромите. Ромското дете по-малко е вписано в света на образованието, като в същото време е много по-активно в социално отношение. Самите роми възпитават у децата голям усет за реалността, разбиране на обкръжението, жизненост, способност за стремеж към другия, дух на независимост, на инициативност, способност за развитие на различни стратегии за оцеляване, усет за ритъм и движение” /Жан – Пиер Лиежоа, 1999/.

Училището не се свързва с бъдещата реализация на децата родени през 30-те. Най - важното за тях е да овладеят професията на бащата, ако са момчета и трудови домашни умения, ако са момичета, да се оженят и имат деца. За разлика от спомените им за своето учение, които са изключително бедни и фрагментарни, информаторите мислят бъдещето на своите деца обаче като свързано с учението.

“Щастлива майка и баба съм. Въпреки че сме роми, винаги съм се стремяла заедно със съпруга да възпитаваме своите деца в любов към учението, труда, да бъдат честни и достойни хора. Затова им е трудно в живота, особено днес, но се справят. Винаги съм им казвала: “Хляб и сол яжте, но спете спокойно”.” /Диана, 1936/.

“Сега ми харесва живота, че децата могат да учат и има много учени хора - цигани, хората карат хубави коли имат вече мобифони. А бе, децата се раждат направо образовани.” /Величка, 1937/.

“Животът е една непрестанна борба за оцеляване. Купих чеиз и за двете ми дъщери, но тогава имаше работа и аз много работех, за да не чувстват децата ми, че растат без баща и да не са лишени от нищо. Аз се лишавах от всичко, от моди, от развлечения, но моите деца не са били лишавани от нищо. Винаги са били чисти и спретнати и съм ги пращала всеки ден на училище. И децата ми изучиха, въпреки че бях сама. Не съм съгласна с днешните млади хора, с техните разбирания за живота. Не е важно дали си циганин или българин, или турчин, важното е да си човек с главно “Ч”. Във всяко стадо си има мърша, важното е човек да не се предава, а да се бори.” /Лидия, 1942/

Поколенията на 60-те

В автобиографичните спомени на родените през 60-те – 80-те години ясно се откроява промененият и наложен нов модел на малко семейство – с две и три деца. Те обикновено са отгледани в нуклеарни семейства, а там, където са гледани от баби, родителите са на гурбет.

“Аз съм обикновен млад мъж на 26 години. Произлизам от семейство на занаятчии, принадлежа към етническа група роми. Роден съм в гр. Кюстендил и израснах тук в обособената ромска махала. Моето семейство е четиричленно. Имам един брат по-голям от мен, който е безработен, неженен. Родителите ми също са безработни. Майка ми по професия е фризьор, а баща ми е наследил занаята на своя баща - произвеждане на печки за дърва и въглища, кюнци и др.” /Георги, 1976/.

“Родена съм на 23.07.1964г. в гр. София. Живея в кв. “Красна поляна”. Аз съм второто по ред дете, имам сестра, която е по-голяма от мен и брат, който е по-малък.” /Елка, 1964/

Носители на тази промяна са именно това поколение хора, които в много отношения са носители и на нови ценности и отношение към себе си и другите. “Една от трансформациите изобщо, засягащи ромското семейство, е намаляване големината на семейните групи заради относителното увеличаване на усядането, което затруднява прегрупирането, политиката на настаняване в неподходящи жилища, както и в резултат смесените бракове, които често изолират така полученото “непълно” семейство.”/Лижежа, 1999/.

При новото поколение деца, детството като пространство и преживяване е разграничено от живота на възрастните. Децата от това поколение се обособяват като отделна възрастова група – ходят на училище, родителите ги гледат, грижат се за тях, купуват им играчки и там, където има възможност, им обособяват отделни

детски стаи. Като резултат от това, те са по-зависими и контролирани от възрастните. Редът, дисциплината, дори боят влиза в спомените.

“До 18 години не знаех какво е дискотека, бар, не знаех какво е да пиеш алкохол. Всичко това ми беше забранено от моите родители.” /Иван, 1980/.

“Майка ми и баща ми много държаха на семейството. Пропуших още в детската градина, исках да опитам какво е да пушиш, защото гледах, че другите също пушат. Още не бях свикнал да дърпам и въпреки това пушех по една кутия на ден. Мина много време и баща ми ме хвана. Бях с брат ми. Тогава прекалено много ни би. Тогава разбрах, че цигарите са вредни, че не са полезни за здравето, а и понеже съм малък ще ми пречат за възрастта.” /Стоян, 1983/.

От децата се изискват и се възпитават конкретни качества, контролира се поведението им. От всекидневието е изключен тежкия труд на децата и те не се грижат сами за прехраната си. В центъра на семейното възпитание, освен грижата за здравето и храната, обект на специална грижа става и образованието, както и перспективите свързани с бъдещето им. Променя се и мястото и ролята на училището и образованието в живота на децата от това ново поколение. Различен е разказът им в който присъства училището за разлика от информативното му споменаване от родените 30 те. Вероятно причините за това са много:

- Постоянно местоживеене и работа на родителите;
- Налагащият се все по-често нов модел на семейство с две и три деца;
- Процесите на десегрегация на ромските деца;
- Задължителната предучилищна група;
- Разширяващият се кръгзор на самите деца, чрез масовото навлизане на радиото и телевизията. Масмедииите издигат престижа на образованието и налагат нови модели на идентификация и перспектива.

“Спомням си, когато тръгнах на училище, бях много щастлива, защото се запознах с много деца. В училището се чувствах свободна, защото се отървах с една дума от къщните задължения. В училището се чувствах просто дете, играех си, научавах все нови и непознати за мен неща, свързани с живота ми. Обаче много съжалявам, че не можах да завърша образованието си. Стигнах до 8 клас, но не го завърших, защото още в първия срок моят вече съпруг ме беше откраднал.” /Васка, 1968/

“Учех в детска градина в града. Бях възпитана много добре от родителите си. По някой път отговарях на мама, а татко ме наказваше. Той все повтаряше, че ако съм възпитана добре, няма да правя това. Възпитаваше ме много добре и ме научи да се обръщам към по-старите с уважение. В училище бях отличничка, не само по оценки, но и по дисциплина и култура. Всички учители се възхищаваха от мен и знанието и културата ми. /Жени, 1985/

“Прекарах детството си при баба и дядо. Още от 3-годишна възраст те ме учиха на добро възпитание. На същата възраст родителите ми ме дадоха на детска ясла. Всички в квартала казваха, че съм още малка да остана в яслата. Баща ми казваше, че за възпитание и култура не съм малка. Научих се да говоря български още от малка и говорех само на български. В детската градина с мен имаше още едно момиче от квартала и понеже тя говореше цигански, всички и викаха “циганка”. /Жени, 1985/

Но независимо от тези нови тенденции и нагласи към образованието и училището, статистиката е печална. В изследване на “Алфа ресърч” от 2004 г. /11/, само 10,5% от ромите имат средно образование, основно – 89,5, а висше – под 1%. Именно затова заслужават размишления думите на Дани Пето-Мансо “Училището на едни не означава непременно училище за други. Вярата в истинността на противното твърдение е силно разпространена нагласа... В областта на училищната институция циганските и не-циганските очаквания се различават значително. Плановите и амбициите на циганите са различни от тези на гражданите не-цигани. За циганите между успеха в училище и социалния или икономически успех няма никаква реална връзка. Желанията и ценностите на циганските семейства и тези на училищната институция са съвсем различни и тяхната среща води до конфликти...”/ по Ж. Лиежоа, 1999 /.

Струва си да се помисли и върху идеята на Бъргър и Лукман, /1999/, че “За да бъде успешна училищната социализация трябва да се “одомашнят” преподаваните от учителя съдържания, като той ги направи живи /т. е. толкова живи, колкото “домашния свят на детето”, релевантни/, което ще рече да ги свързва с вече наличните в “домашния свят” структури/ и интересни / т. е. като провокира вниманието на детето да го откъсне от естествените за него обекти и да премине към “по- изкуствени предмети”, т.е. етническата култура да влезе в училището и то се превърне в училище за “всеки”- място за усвояване на ценности, диалог и толерантност към “другия” и “другостта”.

Не знам доколко успях да изведа някои основни етнокултурни характеристики на ромите върху основата на един конкретен пример от град Лом и автобиографичните спомени от книгата “Толерантност в различността”, но си давам сметка и не мога да не акцентувам върху факта, че ромските групи и подгрупи в България, а и в света са като частите на един пъзел, който можеш да видиш и разбереш само, ако го подредиш. За съжаление с малки изключения / 11 / в България отделните ромски групи и тяхната култура почти не са изследвани и не са намерили място в публичното пространство, което прави тези хора далечни и чужди на не-ромите. По тази причина и етнокултурата на ромите не е намерила място в пространството на българското образование, което го прави далечно и чуждо на ромските деца.

Определено смятам, че именно образованието на ромите е пътят по който те могат освен знания и нови социални умения да овладяват ценности и нагласи, които ще им дават възможност успешно и активно да се адаптират към променящият се свят.

Бележки:

1. В България ромите са третата по численост етническа общност в страната, след българите и турците. Данните от последното преброяване показват, че в последните 120 години, числеността им

бързо е нарастнала – от 100 000 в началото на XX век – на 350 000 през последното преброяване от 2000 г. По мнение на специалистите тези данни са твърде ниски. Причината е, че една голяма част от ромите – 30% се самоопределят като турци, а 13% като власи. Като приблизителен техен брой се посочва цифрата – 800 000. За 65,8 % от ромите у нас – майчин език е ромския, за около 8% - майчин език е българския, а за 30% - майчин език е турския. Над 55% от ромите са християни, като една голяма част от тях са протестанти /Марушиакова, Попов, 1993/. До средата на XX век по-голямата част от българските роми са водили неуседнал живот и са чергарствалиⁱ, а днес 90% от тях са уседнали. Изцяло цигански селища в България почти няма, с изключение на няколко села. От ромитеⁱⁱ градски жители са 53,7%. Те са относително равномерно географски разпределени. Обитават всички области, но най-висок е дялът им в населението на областите: Сливен /13,5%/ и Монтана /10,7/, а най-нисък в Западните Родопи и Габровско. Ромите в България са изключително пестра общност, съставена от над двадесет субгрупи и групи. /Марушиакова, Попов, 1993/.

2 Марушиакова, Е., Попов, В., съст. Циганите в българския печат – 1992 г., С., 1999; Грекова, М., Кирилова, Ад., Гологанова, Н. Как циганите присъстват в живота на българите, сп. Социологически проблеми, 1996, кн. 2. и др.

В проведената на 27. 09. 2004 г. дискусия “Етнополитически въпроси и членството на България в Европейския съюз”, организирана от вестник “Капитал”/16-22 октомври 2004 г./ се цитират данни от “Алфа рисърч” от които се вижда, че само 38,2% от българите и 36,4% от турците биха работили с роми и биха ги приемали на работа и само около 25% от споменатите групи биха ги искали за съседни и приятели. Още по-ниски са стойностите свързани с нагласите за приемане на брак на децата с роми – 4,2% - за българите и 1,5% - за турците. Интересното тук е, че и двата най-големи етноса в България имат сходни негативни нагласи към ромите.

В “Българският търковен речник”, издаден през 1976 година от колектив с ръководител Л. Андрейчин – “циганин” е определен като “човек от пръснатата из Европа и Азия народност от индийско потекло, която води скитнически или заседнал живот”, а “цигания”, като “Присъщи на цигани качества и постъпки: просия, прекалени пазарлъци и др.” Още тук се вижда, че в публичното пространство тази общност е характеризирана, чрез начина си на живот или чрез някои конкретни девиантни постъпки, които са институционализирани като нейни качества, а не чрез действителните си етнокултурни характеристики.

3. По – голямата част от автобиографичните спомени върху които се опира анализа са публикувани в книгата “Толерантност в различността”/Жизнени светове и ценности на ромската култура/ - Пашова, 2002. Използвани са и текстове от непубликувани материали събирани от А.П. на теренно изследване в Лом през март – 2002 година.

4. Вж. Под. Жан Пиер Лижежа /1999/

5. За съжаление обаче, техният брой не е точен, тъй като отделните групи и подгрупи са в сложна йерархия и имат понякога и повече “имена”, което допълнително замъглява картината. Марушиакова, Попов /1993/

6. Постановление №258 на Министерския съвет от 17.10.1958г. “За уреждане въпросите на циганското население в НР. България.

7. Различните автори определят доста широки времеви граници за начало на миграционните процеси на циганите от Древна Индия и разселването им по света започват от V век, за да достигнат и трайно да се установят до XV век в Европа и на Балканите. Първите, повече или по-малко сигурни, исторически сведения за циганско присъствие на Балканите са от IX – XI век – времето на Византийската империя. Безспорен е един факт – когато през XIV век започва османското нашествие и завладяване на Балканския полуостров, тук има вече трайно установени и от сравнително дълго време живеещи цигани.

8. В “Българският търковен речник”, издаден от БАН през 1976 година от колектив с ръководител Л. Андрейчин – “номад” – “е човек от някогашни преселнишки племена; чергарин, скитник”, а “Чергарин” и “човек, който няма постоянно местожителство, катунар и скитник”.

9. Автобиографичните спомени са от книгата на Пашова, Ан. Толерантност в различността /Жизнени светове и ценности на ромската култура/, Благоевград, 2002

10. По данни на Световната банка /2005/ циганите в България и Румъния са на първо място в Европа по детска смъртност и продължителността на живота им е средно с 10 години по-ниска от останалото население на България. В махалите – гета, които посетихме почни няма възрастни хора над 50 години. Безспорно бедността е първият и най-сериозен фактор за високата заболяемост сред ромското население. Тя е несравнима с тази на останалото обедняло българско население. Става

дума за унаследена бедност, задълбочена от масовата и продължителна безработица при ромите. По данни на Световната банка от 1995, бедността сред циганите в България е 9 пъти по-висока в сравнение с тази при българите. Непълноценното хранене поради липса на средства е също голям проблем в повечето махали. Това е фактор, който влияе особено сериозно върху децата, възрастните и хронично болните.

11. Вестник "Капитал"/16-22 октомври 2004 г

12. Марушиакова, Попов,/1993/; Томова, /1995/; Кметова, /1992/ и др.

ЛИТЕРАТУРА

Алексиев, Б. Пространството при циганите. – В: Етническата картина в България (проучвания през 1992 г.). С., 1993.

Георгиев, Ж., Томова, И., Кънев, К., Грекова, М. Етнокултурната ситуация в България – 1992 г. Социологическо изследване.

Георгиева, Ив. Изследване върху бита и културата на българските цигани в Сливен, Изв. ЕИМ, т. IX, 1966.

Грекова, М., Кирилова, Ад., Гологанова, Н. Как циганите присъстват в живота на българите, сп. Социологически проблеми, 1996, кн. 2.

Кварталът и хората (Столипиново – началото на една дълга промяна), С., 1997.

Кметова, Т. "Лонджа" – специфична форма на парична взаимопомощ сред циганите в София. - Български фолклор, 1992, кн. 2.

Кючуков, Хр. Турските цигани в Североизточна България. – В: Аспекти на етнокултурната ситуация в България. С., 1992.

Кючуков, Хр. Занаятите на турските цигани от Североизточна България. – В: Етническата картина в България (проучвания през 1992 г.). С., 1993.

Лацкова, И. Родена съм под щастлива звезда, София 2000

Лижежа, Жан Пиер. Роми, Цигани, Чергари, София, 1999

Марушиакова, Е. Етническа характеристика на циганите в България. – Българска етнография, 1991, кн. 4.

Марушиакова, Е. Циганските групи в България и тяхното етническо самосъзнание. – Българска етнография, 1992, кн. 1.

Марушиакова, Е. Циганите в България и тяхната религия. – В: Аспекти на етнокултурната ситуация в България. С., 1992.

Марушиакова, Е. Отношения между циганските групи в България. – В: Етническата картина в България (проучвания през 1992 г.). С., 1993.

Марушиакова, Е., Попов, В. Циганите в България, С., 1993.

Марушиакова, Е., Попов, В., съст. Циганите в българския печат – 1992 г., С., 1992.

Марушиакова, Е., Попов, В., Кючуков, Хр. Беседи за българските роми (циганите). С., 1992, Министерство на образованието и науката.

Нунев, Й. Ромското дете и неговата възпитателна среда, С., 1998.

Пашова, Ан. Толерантност в различността /Жизнени светове и ценности на ромската култура/, Благоевград, 2002

Пашова, Ан. /съставител/, Ромското дете и неговата социализация, Благоевград, 2003

Пашова, Ан. Ромското дете и проблемите на неговата социализация, Сб. Ромското дете и неговата социализация, Благоевград, 2003 с. 5 – 11

Пашова, Ан., Исторически промени и тенденции в отношението към децата и детството в ромското семейство, Сб. Ромското дете и неговата социализация, Благоевград, 2003, с.11 – 53

Попова, К. Националното дете, София, 1999.

Попов, В. Циганите в България и тяхното етническо самосъзнание. В: Аспекти на етнокултурната ситуация в България. С., 1992.

Попов, В. Преферираното етническо самосъзнание при циганите в България. В: - Аспекти на етнокултурната ситуация в България. С., 1992.

Попов, В. Българи и цигани (междуетнически отношения). – В: Етническата картина в България (проучвания през 1992 г.). С., 1993.

Томова, И. Циганите в преходния период. С., 1995.

Турел, А. Циганите – транснационално малцинство, сп. Компас, 1998, кн. 3-4.

Фотев, Г. Другият етнос, С., 1994.
